

ПОШУКИ ТА ЗНАХІДКИ

І. К. Свєшников (Львів)

Розкопки місця Берестецької битви 1651 р.

У червні — липні 1991 р. минуло 340 років з часу Берестецької битви, однієї з найбільших у період Визвольної війни українського народу проти шляхетського гніту. Як відомо, її перший період завершився підписанням Зборівського миру 1649 р., за яким передбачалося збільшення козацького реєстру до 40 тис. чол., надання повної амністії шляхті «грецького» і «латинського» віросповідання, що перебувала в козацькому війську. Однак водночас польським панам дозволялося повертатись у свої маєтки на Україні і вимагати від селян виконання всіх повинностей. Обіцяна ж королю на вимогу Б. Хмельницького ліквідація церковної унії всіляко гальмувалася королівським урядом і католицькими ксьондзами. Повернення на Україну польських панів означало для більшості неохоплених реєстром козаків відновлення їх кріпосного стану.

Таким чином, укладення Зборівської угоди не привело до ліквідації основних суспільних протиріч: шляхта намагалася відновити свої давні права, український народ прагнув повністю позбавитися шляхетського ярма. Анонімний автор «Спогадів про козацькі війни за Хмельницького» писав, що шляхта, повертаючись на Україну після підписання Зборівського договору, «заставала своїх підданих збунтованими. Вони панщину відробляти не хотіли, самі собі старостів-русинів вибирали, а якщо хтось із шляхтичів до них гостро ставився, бунт піднімали. Шляхтич нічого не міг наказати, хіба щось випросив»¹.

У грудні 1650 — січні 1651 рр. сейм, що відбувся у Варшаві, прийняв рішення про відновлення воєнних дій проти козаків. У лютому 1651 р. на Поділля вирушило 12-тисячне військо під командою польного гетьмана М. Калиновського. Воно дійшло до містечка Красне поблизу Кам'янця-Подільського, де напало на полк козацького полковника Д. Нечая, який загинув у цій сутичці. Калиновський з боями дійшов до Вінниці, де йому дорогу заступив кальницький (вінницький) полковник І. Богун. Калиновському не вдалося подолати опір загонів Богуну і після одержання звістки про наближення козацьких військ під проводом Б. Хмельницького він відступив до Кам'янця-Подільського, а потім далі на захід. У травні 1651 р., втративши близько 5 тис. чол., артилерію і обоз, Калиновський прибув до королівського табору. Цей похід розпочав другий період Визвольної війни.

Дізнавшись про поразку Калиновського, король Ян Казимир розіслав наказ про скликання посполитого рушення (загального ополчення шляхти) і 16 травня 1651 р. прибув у Сокаль на Львівщині, де концентрував свої війська. У сокальському таборі він двічі (27 травня і 3 червня) робив огляд війська, поділивши його на 10 полків (по 2—4 тис. чол. у кожному) і очолив перший полк загальною кількістю близько 13 тис. чол. Іншими полками командували гетьман М. Потоцький, брацлавський воєвода С. Лянцкоронський, коронний хорунжий О. Конєцпольський, вітебський воєвода

П. Сапега і великий коронний маршалок Є. Любомирський². Чималу частину війська склали полки магнатів.

Загальну кількість королівських військ визначити неможливо, бо в одних джерелах вказується лише кількість кінноти, у других — німецьких найманців, у третіх — піхоти. Зокрема, в одному з листів, надісланих з-під Сокаля, зазначалося, що половина війська становить 120 тис. озброєної челяді, тобто загальна чисельність армії досягала 240 тис.³ Ксьондз Тжебіцький писав гнєзненському архієпископу, що у таборі зібралось «два рази по сто тисяч війська»⁴.

У Сокальському таборі не вистачало продовольства для такої кількості військ. Становище ускладнювалося й через величезну кількість возів, яких, а підрахунками шляхтича Бжостовського, налічувалося близько півмільйона⁵. Л. Кубаля твердить, що у Сокальському таборі було не менше як півтора мільйона коней⁶.

У королівській армії зібралися люди, різні за походженням, мовою і віросповіданням. Тут були польські регулярні полки, шляхтичі з різних районів Польщі й Литви, німецька наймана піхота, німецькі, французькі, енеціанські офіцери, українські пани — Адам Кисіль, князь Самуїл Конецький, волинський підстолий князь Тадей Козіка, київський каштелян Бжостовський, ротмістр Балабан, представники полонізованої родини Вишневецьких і багато інших. Спільність інтересів привела сюди й окремих представників верхівки реєстрового козацтва — Середу, Забуцького, І. Яснобродського, Янсуля, Ганжу, а згодом й чигиринського полковника І. Крису. Усі вони вірно служили королеві й магнатам, були надійними озвідиниками, приводили у табір захоплених у полон козаків для допитів, ортур і страти. Один з шляхтичів писав з-під Сокаля: «Запорізький козак [ансуль], а тепер ротмістр пана воєводи брацлавського здобув язика. Наші як ідуть, то нічого ніколи не дістануть, а коли Забуцький, Ясько, Янсуль, Ганжа підуть, то ніколи даремно не повернуться, і король щоразу дає їм за кожного полоненого по кількадесять талерів, одяг, коней»⁷. Київський каштелян Бжостоцький розповідав: «Щодня рубають голови 10—20 козакам. Вони самі собі ями копають, кат кидає стятого в яму, а наступний виречений козак його закопує. Останнього закопує кат»⁸. У Сокальській абір прибули також представники уніатського духівництва на чолі з уменом василіянського монастиря у Холмі Яковом Сушею, які щодня їдправляли молебни за перемогу над «свавільною Україною». За ці заслуги зороль призначив Сушу після Берестецької битви холмським уніатським тископом.

Богдан Хмельницький обрав місцем постою своєї армії с. Колодне на ременеччині і чекав там прибуття кримського хана Іслам-Гірея III, без кого зобов'язався не розпочинати воєнних дій. Королівський секретар ечинський повідомляв про скликання Хмельницьким ради плебсу для обго- рення питання про війну з королем. Її учасники схвалили дії гетьмана, ісля чого останній поділив повстанців на 12 полків нібито по 12 тис. чол. у жному⁹. Отже, армія Хмельницького могла налічувати близько 140 тис. звстанців та не менше як 40 тис. вписаних до реєстру козаків. Щоправда, істину козацьких полків Хмельницький залишив для оборони Київського єводства і литовських кордонів. Крім вирішення організаційних справ, мельницький використав перебування у Колодному для зміцнення зв'язків Московською державою, Туреччиною і Трансильванією, а також для ганізації за допомогою своїх емісарів селянських повстань у Великопольщі і Малопольщі¹⁰. Для дезорієнтування короля він поширював чутки про

свій намір відступити у східну частину України. З цією метою до короля прибули делегації вишнівецьких міщан і ченців Почаївського монастиря, які просили захистити їх у разі переслідування королівськими військами відступаючих козаків¹¹.

Незручне становище оточеного болотами й лісами Сокальського табору, його незадовільний санітарний стан і нестача фуражу для коней змусили Яна Казимира 16 червня 1651 р. перейти з військом під Берестечко, де на правому березі Стиру було побудовано укріплений табір. Кримський хан на чолі майже 28-тисячного загону татарської кінноти прибув під Вишнівець до Хмельницького і разом з козацьким військом рушив під Берестечко. 28 червня їх передові заони напали на польську челядь на пасовиську, але були відігнані кіннотою О. Конецпольського та Я. Вишневецького. Вночі Б. Хмельницький перевіз через переправу в Козині свої війська і разом з татарами атакував королівську армію. Полк Лянцкоронського потрапив у потрійне оточення. На допомогу йому рушили полки Ст. і М. Потоцьких, Є. Любомирського і Л. Сапегі. «І так все змішалось,— писав галицький стольник В. М'яковський,— що не можна було відрізати поляка від тарина... Наші змушені були відійти до гармат, бо ніхто б живим не повернувся»¹². Деякі шляхетські полки були відрізані від своїх, а майбутній польський король Ян Собеський ледве не потрапив у полон. У цій сутичці загинув перекопський мурза Тугай-бей. Козаки захопили навіть прапор великого гетьмана коронного М. Потоцького. У донесенні до Гданська В. Краузе писав: «На полі битви залишились ніби катом розрубані тіла. Можна було побачити відрубані шиї, руки разом з плечами. Зокрема, один мав страшний вигляд: був розрубаний від обличчя до потилиці»¹³. Втрати королівських військ дього дня були значними. За неповними підрахунками, лише знатних шляхтичів загинуло 300, не рахуючи великої кількості рядових та челяді. Вранці 30 червня обидві сторони готувалися до вирішальної битви. Татари зайняли пагорб між селами Острів і Митниця, де поставили ханський намет і розташували півмісяцем кінноту. Хмельницький вистроїв свої війська напроти королівських на лівому березі р. Пляшівки — правої притоки Стиру. Частина козацьких військ розпочала наступ на ліве крило польсько-шляхетської армії, змушуючи його відступити до окопів, розташованих поблизу королівського табору.

Ян Казимир поділив своє військо на три частини. Його ліве крило під командуванням М. Калиновського і Я. Вишневецького зайняло правий берег Стиру поблизу с. Солонів. Тут розмістилася королівська і шляхетська кіннота з воеводами С. Потоцьким, Д. Заславським, М. Щавинським, А. Кисілем і калушським старостою Я. Замойським. Праве крило під командою С. Лянцкоронського стояло на правому березі Стиру між лісом і королівським табором. Центральною групою військ командував сам король, який зібрав усю німецьку піхоту, частину іноземної кінноти, королівський полк гусарів та артилерію на чолі з генералом З. Пжиємським. Лівую частиною іноземних військ командував великий литовський хорунжий Б. Радзивілл, правою — генерал К. Хубальт. Артилерію було поділено на три групи, спрямовані проти татар і козаків.

Битва розпочалася близько 4-ї години пополудні атакою Я. Вишневецького на чолі 22 полків кінноти. Йому вдалося розірвати лінію ще не поставлених у бойовий порядок возів. Однак козаки з допомогою татарського загону султана Нурадина відбили атаку Вишневецького і перейшли в контрнаступ, затриманий німецькою піхотою Хубальта. М'яковський писав: «Більш як півгодини нашого лівого крила не було видно у ворожому на-

товпі; було лише чути гук гармат і постріли ручної зброї. Ми вже думали, що ніхто звідти живим не повернеться. Козаки розпочали атаку і вже близько підійшли до наших військ, але були відбиті й загнані у табір, а татари відійшли на сусідню гору»¹⁴.

Після невдалої атаки Вишневецького король наказав центральній частині військ наступати на татар, а правому крилу — підтримати цей наступ. Проте Лянцкоронський не рушив з місця, посилаючись на можливість козацької засідки у сусідньому лісі. Татари двічі атакували королівські війська і обстрілювали їх з двох гарматок. Вогонь королівської артилерії було спрямовано на білий прапор хана. Після першого ж пострілу поблизу хана упав поранений його родич султан Амурат. Хан і за ним уся орда кинулися тікати до переправи в Козині. Тоді праве крило королівської армії розпочало погоню за татарами, які кидали зброю, одяг, вбитих і поранених. Хан залишив свій намет, прапор, особисті речі, бубон, яким мусульман скликали на молитву. Загнані за переправу татари цієї ночі містечко Козин спалили, а його жителів вирізували. Король повернув війська проти козаків, але ніч та темрява і дощ змусили припинити воєнні дії.

Після втечі хана Хмельницький з Виговським і чотирма козаками зробили спробу умовити його повернутись на місце битви. Однак хан затримав гетьмана як полоненого, а Виговському дав невеликий загін кінноти, який дійшов до р. Пляшівки і повернувся назад. Хан звільнив Хмельницького лише у другій половині липня. Цьому сприяв ряд обставин, зокрема заборона мусульманам з релігійних мотивів воювати під час свята Байраму, невміння татарського війська протистояти у відкритому полі добре навченій регулярній армії короля, боязнь, що козаки разом з королем вдають по татарах, незацікавленість в перемозі будь-якої сторони. Припущення деяких істориків, що хан був підкуплений королем, не має логічної підстави: в разі змови з Яном Казимиром він не посилав би Нурадина на допомогу козакам під час атаки на них Вишневецького, не наступав би двічі на королівські війська, не залишав би в паніці свій намет, прапор, особисті речі, релігійні атрибути мусульман.

Вночі козаки відступили до с. Острова і там швидко укріпили свій табір високим валом і широким ровом. Шляхтич Войша писав з-під Берестечка: «Табір цей зрадник добре умістив — як у вилах сидить. Спереду є трохи твердого ґрунту, з боків заходять болота... Можна його здобути лише голодом, окопавши з усіх боків»¹⁵. Наказним гетьманом було обрано кропив'янського полковника Ф. Джаджалія. Польсько-шляхетські війська оточили козацький табір з трьох боків, а з четвертого він межував із заболоченою заплавою річки Пляшівки.

Протягом десяти днів облоги козаки неодноразово атакували королівські війська, завдаючи їм чималих втрат, захоплювали полонених, коней та гармати. 6 липня козацька старшина вислала до короля делегацію в складі миргородського полковника М. Гладкого, чигиринського полковника М. Криси і військового писаря Переяславця (шляхтича з Мазовша Я. Петрашевського). Вони просили припинити воєнні дії і дотримуватися положень Зборівської угоди. Король обіцяв відповісти наступного дня і наказав залишити одного заложника. Ним став Криса, який заявив, що давно хотів перейти на бік короля, але його «чернь» пильнувала. Наступного дня Ян Казимир висунув перед козаками такі вимоги: «Видати Хмельницького, його сина Тимофія і Виговського, нашу шляхту, яка з ними бунтувалась, здати зброю, з ханом розірвати союз».

8 липня козаки «гордо відповіли», що зброї не здамо, бо без неї ми,

лицарські люди, обійтись не можемо. Шляхти видати не думають, бо це їм уже було даровано під Зборовом, від хана відмовляються, Хмельницького по цілому Криму шукати будуть, пактів Куруківських не приймають, просять залишитись на умовах пактів Зборовських"¹⁶.

У відповідь король наказав стріляти по козацькому табору з усіх гармат, а на правий берег Пляшівки у тили повстанської армії вислав Лянцкоронського з 2000 чол. Він провів ряд нарад, на яких обговорювалися шляхи ліквідації козацького табору. «Одні пани радили помилувати козаків і лише віддати під меч старшину і кого вдасться виявити з бунтарів; інші — дати козакам обіцянку, а потім відібрати у них зброю і гармати, розділити їх по полках і всіх до одного викосити, вживання зброї навіки заборонити, віру скасувати (тому Адам Кисіль від цієї наради був зручно усунутий), а ім'я козацьке вигубити. Однак до згоди не прийшли»,— писав у своїй хроніці С. Освенцім¹⁷.

9 липня козаки замість Дзаджалія обрали наказним гетьманом Івана Богуна. Твердження деяких істориків про обрання після Дзаджалія наказним гетьманом спочатку Гладкого, а потім зв'ягельського полковника Хмелецького і що Богунові нібито було доручено лише керівництво виведенням військ з табору¹⁸, не підтверджуються повідомленнями шляхтичів з-під Берестечка, зробленими на підставі зізнань полонених козаків, і суперечать свідченням літопису Г. Грабянки. Останній писав, що Богун скликав раду, на яку «черні не кликав, бо їй не довіряв і боявся, щоб вона для власного порятунку старшину не видала». «Ухвалили збудувати через Пляшівку міст, перевести через нього доволі війська, щоб відігнати Лянцкоронського і прокласти шлях для відходу всього війська. Вночі козаки побудували три мости з опанчів, возів, войлоків, наметів через Пляшівку і по тих мостах вранці почали переводити кінноту». «Чернь про цю раду нічого не знала, через що в таборі виникла паніка, усі почали бігти на мости»¹⁹.

Богун, очевидно, мав намір повернутися у табір і керувати регулярним відходом військ. Інакше він не залишив би в таборі прапори козацьких полків, печатку і скарб Війська Запорізького, свої і Хмельницького особисті речі. Але орієнтація Богуна лише на козаків і недовір'я до повстанців стали причиною берестецької трагедії. Помітивши, що частина козаків перейшла через переправу, повстанці вирішили, що козаки їх залишили напризволяще і кинулись до переправ, де багато людей загинули від шабель шляхти, яка, побачивши, що діється у козацькому таборі, захопила його без бою і почала переслідувати відступаючих.

Загін з 200 чи 300 козаків мужньо захищався на одному з островів, розташованих серед боліт. Вони відхилили пропозицію М. Потоцького здатись, а розбиті на частини відступали на болота, де всі загинули, але, за висловом історика І. Пасторія, залишилися непереможеними²⁰. Останній козак, знайшовши човен на болотистому озерці, оборонявся протягом трьох годин, будучи пораним 14 кулями і оточеним з усіх боків шляхтою. На пропозицію короля дарувати йому життя за мужність він відповів відмовою. Тоді шляхтич з Мазовша, зайшовши по горло у воду, поранив його косою, а німецький найманець убив списом.

Свідок цих подій записав: «У козацькому таборі наші мало кого залишили живим, бо і жінок, і малих хлопців шаблями рубали». «Попів кільканадцять наші шаблями порубали»²¹. Вбито також ідейного помічника Б. Хмельницького — корінського митрополита Йоасафа і його диякона грецького ченця Павла. Йоасафу відрубали голову, а всі його речі і ознаки сану віддали королеві²².

Шляхтичі захопили у козацькому таборі 18 великих гармат, 7 бочок пороху, багато коней, возів, рушниць, три дзвони, військові котли, в наметі Богуна — 15 прапорів, у наметі Хмельницького — козацьку скарбницю — 30 тис. талерів, шкатулку з козацькими привілеями, оригінал Зборівського договору, листування Хмельницького з іноземними володарями, печатку Війська Запорізького, срібний каламар, хутро з соболів, 40 соболиних шкур²³, а на території табору — багато худоби і великі запаси вівса, борошна, крупи, м'яса, сала та інших продуктів.

Втрати козацьких військ того дня були значними, проте не настільки великими, як намагалися їх показати шляхтичі. Учасники битви — шляхтичі П'ясецький і Бжостовський у своїх листах вказували кількість загиблих 10 липня козаків у 3 тис. чол.²⁴, а М. Єміоловський і вишгородський стольник Млоцький писали, що більшість козацької армії «пішла на Україну в цілості», а шляхтичі, довідавшись, «що козаків уже в таборі немає, кинулись у табір, де вже нічого, крім ям, не знайшли»²⁵. Після захоплення табору шляхта з посполитого рушення відмовилася переслідувати козаків і повернулася додому. Ян Казимир, втративши надію на організацію великого походу проти козаків, через Кременець та Львів повернувся у Варшаву.

В 1910—1914 рр. поблизу місця Берестецької битви у с. Пляшеві з ініціативи архімандрита Почаївської лаври В. Максименка було споруджено величний храм-пам'ятник, у якому зберігаються зібрані на навколишніх полях козацькі кістки. Туди ж перенесено з сусіднього села Острова дерев'яну церкву середини XVII ст. Цей ансамбль названо «Козацькі могили». Він став місцем, де щороку збираються люди вшанувати пам'ять загиблих героїв.

Вперше урочисто відзначався день пам'яті жертв Берестецької битви у 1908 р. Тоді зібралося 10 тис. чол., у 1909 р. прибуло вже близько 50 тис., а в 1910 р. при закладанні церкви-пам'ятника присутніми були понад 60 тис. чол.²⁶ Незважаючи на воєнні лихоліття 1914—1920 рр., ця традиція зберігалася до 1935 р., коли волинський воєвода Юзефський заборонив відмічати на Козацьких могилах день пам'яті Берестецької битви. Його було відновлено лише у 1990 р., а 16 червня 1991 р. там урочисто відзначили 340-ві роковини битви. На це свято з різних областей України прибуло близько півмільйона чоловік. На полі, де під час битви 30 червня 1651 р. козаки у своєму таборі відбивали атаку полків, очолюваних Вишневецьким, колишнім Головою Верховної Ради (нині — Президентом) України Л. М. Кравчуком було відкрито пам'ятник героям Берестецької битви, який освятив Патріарх УАПЦ Мстислав. Скульптурна група зображає українського козака, селянина і молодого хлопця, які непохитно стоять на своїй землі, готові до її оборони. У Георгіївській церкві було відправлено панахиду по душах загиблих під Берестечком козаків, а художня частина свята включала виступи хорових і танцювальних ансамблів.

З 1967 р. у колишньому монастирському будинку на Козацьких могилах діє музей, присвячений Берестецькій битві. Його зали постійно поповнюються оригінальними козацькими речами, виявленими на місці битви археологами.

Час зрівняв із землею укріплення військових таборів, місця битви і козацької переправи. Писемні джерела досі неповною мірою використані дослідниками, а історики мали мало відомостей про озброєння козацької армії середини XVII ст. На допомогу їм прийшли археологи. З 1970 р. з ініціативи автора цих рядків і під його керівництвом місце Берестецької

битви досліджується систематичними археологічними розвідками й розкопками. За 20 років вдалося локалізувати місцезнаходження таборів козацьких і королівських військ, поля битви, острівця, де в останній день битви захищалися 300 мужніх козаків, озерця, на якому загинув останній козак, місця козацької переправи через болота заплави р. Пляшівки, виявити поховання митрополита Йоасафа.

Найбільші розкопки проведено у с. Острові на правому березі Пляшівки. Тут розкрито понад 2,6 га суцільної площі, на якій виявлено залишки збудованої козаками греблі, знайдено 92 людські та 56 кінських кістяків, зібрано понад 5000 речей, що належали козакам, селянським повстанцям, ремісникам і польській шляхті. Усі ці речі мають чітко визначену дату: вони потрапили в болото під час відступу козаків з табору, тобто після 10-ї години ранку 10 липня 1651 р. Консервуючі властивості торфу дали можливість зберегти багато унікальних речей з дерева і шкіри, які у землі звичайно повністю розкладаються. Загиблі лежать на глибині 40—60 см у таких позах, як їх застала смерть: один на спині, інший — на боку, третій — долілиць. В одному місці виявлено один кістяк, у другому — два, три або й більше, інколи — один на одному. Черепи порубані шаблями, прострілені кулями. Скульптор-антрополог Г. Лебединська з Інституту етнографії АН СРСР на підставі методу М. Герасимова відтворила скульптурні портрети двох українських і одного донського козаків. Останнього ідентифіковано на підставі великої латунної серги біля правого вуха — ознаки, характерної для донських козаків, підтвердженої писемними джерелами вже у XVI ст.²⁷

Матеріали розкопок дають можливість відтворити обставини загибелі окремих людей. Так, на черепі одного козака залишилися сліди від семи ударів шаблею. Вивчаючи їх черговість, можна встановити: перший раз козак був поранений кінцем шаблі над лівим оком (очевидно, в бою віч-на-віч із ворогом). Наступні чотири неглибокі поранення, також завдані кінцем шаблі, простежуються зверху вниз вище і нижче вух (ворог доганяв козака, сидячи на коні). При шостому ударі шабля глибоко врізалась у потилицю козака, а коли він впав на правий бік, ворог сьомим ударом відрубав йому голову.

Кістяк іншого загиблого за 4 км від берега. Смерть застала цю поранену або знесилену людину у сидячому положенні. Поруч лежали рештки чобіт і пояса з підвішеними до нього ножем, ложкою, викруткою та гаманцем з трьох відділень. У гаманці виявлено 20 свинцевих куль, кремінці до замка вогнепальної зброї, 42 дрібні монети та жіночий перстень з срібних дротиків.

У 1979 р. під самим берегом виявлено кістяки двох хлопчиків 8—10 і 12—14 років. Старший лежав на спині, перекриваючи кістяк молодшого. Хлопці, очевидно, перейшли майже все болото. Старший ніс молодшого на спині, але поблизу берега не зміг витягнути ноги з глибокого мулу і знесилений впав на спину. На його грудях знайдено рештки коробочки з 44 свинцевими кулями. Результати розкопок спростовують твердження польських джерел про те, що козаки тонули не в результаті їх переслідування ворогами. Загальна кількість убитих на розкритій площі (92 кістяки на 2,6 га) також свідчить, що повідомлення шляхетських джерел про загибель на переправі близько 30 тис. козаків не відповідає дійсності.

Найбільша кількість знайдених у ході розкопок речей належала козакам. Це — особисті речі, зброя, обладнання вершника тощо. Серед залишків козацького одягу слід назвати застібки до сорочок, гудзики до жупанів і киреї,

кіряні пояси, інколи оздоблені тисненим орнаментом, та численні чоботи з якою подошвою без каблуків і залізними підковками. Кількість чобіт, що здаються реставрації, вже досягає 200 штук. Знайдено також багато ножів дерев'яними та кістяними руків'ями. Кожний козак мав по два — три ножі, які носив у шкіряному футлярі на поясі, у сумці, а інколи — за халатою, а також мав дерев'яну ложку у шкіряному футлярі на поясі, один або два гаманці і сумку, в яких знаходимо різні інструменти, кресала, кремінці, металеві кості, кулі, кулелійки, шматки свинцю та монети польського, шведського, прусського і західноєвропейського карбування. Гроші знайдено у 36 манцях, всього — понад 500 штук. Це переважно шеляги й гроші, однак — монети вищих номіналів. Їх кількість в окремих гаманцях невелика — від одного шеляга до тридцяти грошів і лише у кількох випадках вона дорівнювала кільком талерам. На переправі знайдено також глиняні і дерев'яні люльки, які козаки носили за оторочкою шапки.

Уявлення про зовнішній вигляд українського козака середини XVII ст. повнують іконографічні джерела, зокрема їх зображення на барельєфі ркофагу Яна Казимира у церкві Сен-Жермен де Пре у Парижі, де бачимо завів, одягнутих у довгі жупани, чоботи із заправленими у них шарованими, округлі невисокі шапки з розз'єднаною над чолом смушевою оторочкою. Таким чином, вигляд козака XVII ст. значно відрізняється від зробленого на підставі розповіді очевидця опису Д. Яворницьким козака кінця XVII ст.²⁸

Знахідки на переправі ремісничих інструментів, у тому числі таких, які вряд чи використовувалися в ході воєнних дій (зброя кушнірів і камерів), слід, мабуть, пояснити тим, що ремісники, які «покозачились», йшли з ними у похід. Серед них розрізняємо зброя шевців (шила, дратва, всілякі молотки і ножі), кравців (ножиці, голки, наперстки), майстрів по робітці дерева (пилка-ножівка, свердла, долота), слюсарів (обценьки, пилки, калібровка), ковалів (молотки, зубила, кінські підкови, запасні залізи — 444 штуки), каменярів (молотки й клини для обробки каменя). Знайдено також частину апарату для «куріння» горілки у вигляді чашечки з цільного шматка дуба з довгим каналом для охолодження алкогольної рідини.

Окрему групу становлять речі селянських повстанців. Це — шкіряні топи-ходаки (єдині на Україні зразки взуття селянина середини XVII ст.), бойові сокири різних типів, вістря списів (одне зроблене з нальника), бойові серпи та коси, відомі нам лише з писемних джерел, дерев'яні біяки — колотушки.

Холодною і вогнепальною зброєю користувались, очевидно, як козаки, так і повстанці. Шаблі з-під Берестечка були дуже різноманітними. Серед їх цілих і фрагментованих екземплярів більшість належить до так званого угорсько-польського типу чорної (бойової) шаблі з довгим вигнутим лезом, відкритим (не захищеним вертикально гардою) руків'ям, простим хрестям з кільцем для великого пальця правої руки. 12 шабел знайдено у дерев'яних обшитих шкірою піхвах. Один екземпляр має порівняно короткий, широкий вигнутий клинок. Він, можливо, належить до відомого з писемних джерел, але досі не виділеного зброєзнавцями типу козацької шаблі. Окремі шаблі наближалися за типом до польської карабели. Три екземпляри з довгими вузькими клинками, потовщеними кінцями хрестя без пернів для пальця були розповсюдженими у середньовічній Польщі та на Близькому Сході ординками, чотири — польськими гусарськими шаблями з вертикальною гардою перед руків'ям, два — належать

до типу палахів з довгим простим клинком та вигнутими догори і донизу кінцями перехрестя, один екземпляр з подвійною гардою на руків'ї слід зрахувати до швейцарських виробів.

До особливостей козацького озброєння належать залізні гаки на поясі і для підпинання шаблі, коли козак сідав на коня. Всього на переправі знайдено 19 таких гаків, з них — один з рештками шкіряного пояса. Д. Яворницький, посилаючись на щоденник Я. Собеського, писав, що на початку XVII ст. лише окремі козаки мали шаблі, але всі були озброєні рушницями. Результати розкопок дають можливість припустити, що під Берестечком всі козаки мали шаблі. Однак шабля коштувала 10—12 польських злотих²⁹, що, очевидно, було надто дорого для більшості козаків. Відомо, що у табір Б. Хмельницького під Вишнівцем шаблі, порох і свинець привозили з Києва³⁰. Слід, отже, думати, що козацька армія забезпечувалася зброєю централізовано.

Іншими видами козацької холодної зброї були чекани (невеликі сокирки на довгому держаку), келепи з масивним похиленим донизу клівцем і обухом, закінченим молотком або опуклим щитком та списи, що у XVII ст. були вже не металюю, а колючою зброєю. Невелика кількість наконечників списів з-під Берестечка (всього три); мабуть, свідчить про те, що у козацькому війську середини XVII ст., на відміну від описаного Д. Яворницьким кінця XVIII ст., спис не належав до категорії розповсюдженої зброї. Метальна зброя у матеріалах розкопок представлена вістрями стріл і рештками сагайдака з дев'ятьма повністю збереженими стрілами.

Вогнепальна зброя представлена рушницями та їх стволами й замками. На місці битви знайдено лише один ствол пістолета й два пістолетні шомполи. Очевидно, козаки рідко використовували цю зброю. На переправі виявлено 13 майже повністю збережених рушниць і 12 стволів. Знахідки різних типів свідчать про розвиток вогнепальної ручної зброї у XVII ст. До найстаріших з них слід віднести ствол гнотової рушниці, замок якої не мав курка й кресала, а порох на полиці запалювався тліючим гнотом. Раннім є також мушкет польської роботи з коліщатком, що прикривало внутрішню пружину. Такий колісний замок не мав курка, а лише кресало з затиснутим в ньому кремінцем. Кілька мушкетів мають нарізні стволи калібром 12—14 мм. Три екземпляри за всіма ознаками виготовлені у Московській збройовій палаті.

Більш досконалими були аркебузи — полегшені мушкети з коротким стволом калібром 10—12 мм, характерним прикладом з виступом-дощиною, так званою шокою, і колісним замком. У першій половині XVII ст. в Голландії було винайдено ударний замок, що складався з пружини, курка із затиснутим у ньому кремінцем і планки-кресала, з якої іскри падали на порох на полиці. Цей тип вдосконаленого рушничного замка був на озброєнні європейських армій майже до середини XIX ст. Більшість знайдених під Берестечком аркебузів, карабінів (використовуваних кіннотниками легких мушкетів) і один бандолет (короткий мушкет) мають ударні замки польської, голландської, французької і московської роботи та нарізні стволи. Це свідчить про забезпечення козацької армії найбільш досконалою на той час вогнепальною зброєю. Багато рушниць знайдено у шкіряних футлярах — факт досі невідомий зброєзнавцям.

Обслуговування вогнепальної зброї потребувало багатьох супутніх предметів. Велику кількість їх зразків знайдено на переправі. Для ладування рушниць використовувалися дерев'яні шомполи, а в разі осічки — малі шомполи з втулкою і роздвоєними кінцями, що охоплювали кулю і витя-

гали її зі ствола. Частими знахідками є гайкові ключі до колісних замків рушниць, деякі гарно оздоблені.

Порох носили у порохівницях. Більшість з них має форму рогу достатку з лійочкою-міркою для відмірювання кількості пороху за ладунок. Вони належать до східного, переважно турецького, типу порохівниць і за формою відрізняються від польських і західноєвропейських. Дрібний порох для підсипки на полицю вогнепальної зброї у натрусках, що мають вигляд дерев'яних і металевих плящинок або кістяних, рогових і дерев'яних тилізованих фігурок коників, інколи прикрашених багатим орнаментом. У порохівницях і натрусках зберігся козацький порох, який високо оцінювали чоземні мандрівники. Його хімічний аналіз, проведений у лабораторіях Львова і Москви, показав, що від пороху збереглася його основна складова астина — дрібно розтерте деревне вугілля, селітра ж розчинилась у вологому ґрунті, а сірка вимилась.

У багатьох гаманцях і сумках знайдено свинцеві кулі калібром від 7 до 8 мм, кулелійки — формочки для відливання куль у вигляді обценьок із іглибленням на кінцях, а також велику кількість шматків свинцю та інших легкоплавких металів для витоплювання куль, у тому числі згорнуті в тубки свинцеві рами від віконних шибок, церковна тарілочка — дискос, фрагменти металевого посуду.

Винахід у XVII ст. ладівниць значно полегшив процес ладунання зброї. Козацькі ладівниці з-під Берестечка мають форму видовжених металевих робочок з 28—32 трубочок, всередині яких знаходяться ладунки — заздалегідь відміряна на один постріл порція пороху і куля. Для пострілу необхідно було витягнути з ладівниці паперовий мішечок з ладунком, зірвати його і всипати вміст у ствол рушниця та притиснути його шомполем.

Численними зразками представлені у матеріалах розкопок також предмети спорядження козацького вершника. Це — вуздечка, вудила різних пів, пряжки, підпруги і частини упряжі, підкови, стремена, шкіряні поні й чепраки, дерев'яні фрагменти сідел. Два козацькі сідла, наближені типом до гуцульських терлиць, вдалося повністю реставрувати. Сідло вдалося з передньої та задньої лук і бічних дощочок — полиць.

До загальновійськових речей відносяться два залізні з рештками пози хрести — наверх козацьких прапорів, закінчення древка бунчука у вигляді вістря списа з кільцями на втулці для підвішування китиць, мабуть, сіньського хвоста, два великі мідні казани для приготування їжі, а також латки канцелярії Війська Запорізького. Остання знахідка складалася з малоциліндричного свинцевого каламаря, покритишки від другого, двох ящиків замочків (мабуть, від шкатулки з документами), латунного ланцюга та великого срібного каламаря з трьох циліндриків, прикритих урною покритишкою. На внутрішній поверхні покритишки напроти окремих циліндриків вигравірувані латинські літери «І», «О», «С» — початкові літери в видів чорнил у циліндриках (incaust — чорні чорнила, osrae — вохра того кольору, supober — кіновар, червоні чорнила). Описаний каламар належить до типу похідних, які полкові писарі носили на поясах. Це — предмет з канцелярії, де виготовлялись офіційні урочисті документи, латинські літери яких писалися кольоровими чорнилами. У цьому ж зібранні знайдено речі якогось заможного козака — латунний гребінець, бойовий ніж із залізними рук'ям та ланцюжок для підвішування шаблі.

До загальновійськових речей включаємо також предмети, зв'язані з козацькою медициною. Це ланцетовидний інструмент — скальпель та знай-

дені у глиняній мисочці на переправі залишки густої жовтавої мазі разом з шматочком антимоніту. Хімічний аналіз, проведений у фармакологічній лабораторії Львівського медінституту, показав, що мазь нагадує добре очищений густий дьоготь з домішкою розтертого на порошок антимоніту, що в середньовічній медицині вважався найкращими ліками від різних хвороб.

Речі польської шляхти потрапили на переправу, мабуть, як козацькі трофеї. До них належать фрагмент меча (хтось із шляхтичів прийшов під Берестечко з цією незастосовуваною вже в XVII ст. зброєю свого батька або діда), кілька шабел польських гусарів, латунний келеп (парадна «домашня» зброя шляхтичів), верхній кінець гусарського списа, чекан ротмістра королівської армії, гарматні ядра з місця битви й переправи і ряд дрібних предметів, в тому числі кварцитова гербова печатка з персня, «латинські» хрестики й іконки.

Присутністю під Берестечком у складі армії Б. Хмельницького загону донських козаків і московських стрільців можна пояснити знахідки деяких виявлених на місці переправи речей. Вище вже згадувався кістяк з великою латунною сергою біля правого вуха, що, ймовірно, належав донському козакові. Типовими для Дону є також два свинцеві нагрудні хрестики. Адже на Україні, на відміну від Московської держави, з XIV до другої половини XVIII ст. не носили нагрудні хрестики та іконки. До донських виробів слід зарахувати й оздоблену слоновою кісткою порохівницю.

Знайдений на місці останнього бою трьохсот козаків бердиш з довгою косицею — планкою для прикріплення його до древка — був типовою зброєю лише московських стрільців. Традиційною зброєю для Московської держави був також кистень (металева гиря на короткому держаку), який знайдено неподалік від козацького табору. Мідну іконку московської роботи середини XVII ст. виявлено поблизу острова, на якому захищалися 300 козаків. До цього переліку речей неукраїнського походження слід додати кілька мушкетів роботи майстрів Збройової палати Московського Кремля. Такі знахідки свідчать про участь у битві, очевидно, нечисленних загонів московських стрільців і донських козаків. Їх присутність під Берестечком знайшла відображення і в писемних джерелах, з яких відомо, що у травні 1651 р. цар Олексій Михайлович надіслав Хмельницькому «пушечные и хлебные запасы»³¹.

Археологічна експедиція провела також пошуки місця поховання корінфського митрополита Йоасафа, вбитого у козацькому таборі 10 липня 1651 р. Шляхетські джерела називають його тим, «який найбільше чернь підбурював». За дорученням Хмельницького Йоасаф їздив у Москву на переговори з Олексієм Михайловичем, а у козацьких таборах під Вишнівцем і Берестечком перебував постійно. Відомо, що після його вбивства король віддав всі речі митрополита холмським уніатським ченцям³², а вбитого наказав поховати у найближчій православної церкви³³, якою, очевидно, була Михайлівська, перенесена у 1912 р. на територію заповідника «Козацькі могили». В ході розкопок, проведених на місці цієї церкви в с. Острові, виявлено багато поховань XVII—XVIII ст., а на площі колишнього бабинця в одній ямі — кістяки двох старих чоловіків. У одного з них голова була відрубана і лежала біля колін, у другого — прострілена мушкетними кулями. Через відсутність речей у похованні ці кістяки лише ймовірно можуть бути визначені як поховання Йоасафа і дякона Павла. Проте таке припущення видається близьким до істини з огляду на те, що обидва вони загинули внаслідок воєнних дій, між убитими за життя існував

якийсь зв'язок, тому їх поховано в одній ямі, голова старшого з них була відрубана (це відповідає письмовим повідомленням про смерть Йоасафа), а люди, які їх ховали, вважали цих небіжчиків гідними вічного спочинку у самій церкві.

Розкопки місця Берестецької битви не тільки підтвердили і доповнили дані писемних джерел, але й допомогли пов'язати окремі події з конкретними місцями та спростувати деякі факти. Вони розкрили невідомий нам світ козацького побуту, озброєння та обладнання. Поєднання результатів розкопок і даних писемних джерел дає можливість краще пізнати організаторську діяльність Б. Хмельницького, який зумів навести порядок в армії, забезпечити її харчами, оснастити найновішою зброєю і вивести на рівень тогочасних європейських армій. Особливістю ж цієї армії було те, що на відміну від інших вона воювала безкоштовно, і єдиною метою козацтва була ліквідація панського ярма. Завдяки розкопкам у музеї-заповіднику «Козацькі могили» сьогодні є єдина у світі велика колекція справжніх козацьких речей.

¹ Pamiętniki o wojnach kozackich za Chmielnickiego przez nieznanego autora.— Wrocław, 1842.— S. 72—93.

² Stanisława Oświęcimsa dyariusz 1643—1651 // *Scriptores Rerum Polonicarum* / Wyd. W. Czernak.— Kraków, 1907.— Т. XIX.— S. 277—282 (далі — О с в і є с і м S., 1907).

³ Львівська державна наукова бібліотека АН України (далі — ЛДНБ АН України), ф. Баворовських, № 235/11, арк. 60—62.

⁴ Там же, арк. 60.

⁵ ЛДНБ АН України, ф. Осолінських, № 225/11, арк. 374, 375.

⁶ K u b a l a L. Bitwa pod Beresteczkiem // *Szkice historyczne*.— Lwów — Warszawa, 1923.— Т. II.— S. 155—200.

⁷ ЛДНБ АН України, ф. Баворовських, № 225/11, арк. 60—62.

⁸ Там же, ф. Осолінських, № 225/11, арк. 359, 360.

⁹ Там же, арк. 357, 358.

¹⁰ О с в і є с і м S., 1907.— S. 325; Документи об освободительной войне украинского народа 1648—1654 гг.— К., 1965.— С. 477 (далі — ДОВ).

¹¹ О с в і є с і м S., 1907.— S. 317.

¹² ЛДНБ АН України, ф. Осолінських, № 225/11, арк. 389—395.

¹³ Центральний державний історичний архів Львівської області (далі — ЦДІАЛО), ф. Р-1, спр. 200, арк. 810—821.

¹⁴ ЛДНБ АН України, ф. Осолінських, № 225/11, арк. 390—395.

¹⁵ Там же, арк. 389, 390.

¹⁶ Там же, арк. 405.

¹⁷ О с в і є с і м S., 1907.— S. 343—352.

¹⁸ Г р у ш е в с ь к и й М. Історія України-Руси.— К., 1928.— Т. IX.— С. 296; К р и п ' я к е в и ч І. П. Богдан Хмельницький.— Львів, 1990.— С. 114.

¹⁹ Летопись Григорія Грабянки.— К., 1854.— С. 105.

²⁰ P a s t o r i u s I. Bellum scythico-cosacicum seu de conjuratione Tartarorum, Cosacorum et lebis russice contra Regnum Poloniae ab invicissimo Poloniae et Sveciae Rege Ioanne Casimiro profligata. Narratio plenoris historiae operi praemissa.— Dantisci, 1652.— P. 195.

²¹ ЛДНБ АН України, ф. Баворовських, № 235/11, арк. 71, 72; ф. Осолінських, № 225/11, арк. 405.

²² Ш е в а л ь с ь к и й П. Історія війни козаків проти Польщі.— К., 1960.— С. 134.

²³ ЛДНБ АН України, ф. Осолінських, № 225/11, арк. 405—409.

²⁴ Там же, арк. 405.

²⁵ J e m i o ł o w s k i M. Pamiętniki Mikołaja Jemiolowskiego, towarzysza lekkiej chorągwi, iemianina wojewodztwa belzkiego, obejmujące dzieje Polski od roku 1648 do 1679.— Lwów, 1850.— S. 25—28; M ł o s k i. Relacja bitwy pod Beresteczkiem r. 1651. Ze współczesnego rękopisu flockiego, stolnica wyszogrodzkiego // *Lwowianin*, z. 12.— Lwów, 1840.— S. 276.

²⁶ П о л і щ у к К. Український музей на Козацьких могилах під Берестечком // *Рідний рай*.— Київ, 1911.— № 17.— С. 23.

²⁷ Новгородские кабальные книги 1078 г.— СПб., 1894.— С. 22.

²⁸ Я в о р н и ц ь к и й Д. Історія запорізьких козаків // *Жовтень*.— 1988.— № 3.— S. 91—95.

²⁹ К р и п ' я к е в и ч І. Назв. праця.— С. 217.

³⁰ ДОВ.— С. 429—432.

³¹ К р и п ' я к е в и ч І. Назв. праця.— С. 213.

³² J e m i o ł w s k i M. Op. cit.— S. 25—28.

³³ К о с т о м а р о в Н. Богдан Хмельницький.— СПб., 1884.— Т. II.— С. 363.